

□ EDEBİYAT. Allah lafzı, esmâ-i hüsnâyı meydana getiren diğer isimler ve genel olarak ulûhiyyet bahisleri müslüman milletlerin dinî hayatında önemli bir yer tuttuğu gibi onların edebiyat, kültür ve sanat hayatına da büyük çapta tesirler icra etmiştir. Bu konuda günlük konuşma dilinden başlayarak müstakil edebî nevilere ve edebî mazmunlara kadar çok geniş bir alanda pek çok eser meydana getirilmiştir. Allah lafzının Arapça dışında en çok Türk dilinde kullanıldığı şüphesizdir. Sadece bugünkü Türkçe'nin orta hacimdeki bir sözlüğü incelendiği takdirde bile Allah kelimesinin yer aldığı deyimlerin 150 civarında olduğu görülür (bk. *ML*, "Allah" md.; krş. TDK, *Türkçe Sözlük*, "Allah" md.). Bunlara bir o kadar da atasözü eklenebilir. Bilhassa Osmanlı Türkçesi'yle yazılmış dinî ve tasavvufî mahiyeteki manzum ve mensur eserlerde yer alan diğer birçok deyim ve atasözü ise bu sayının dışındadır.

Türk edebiyatında Cenâb-ı Hak'la ilgili konuları, halk ve divan edebiyatıyla yenileşme devri Türk edebiyatında yer alan konular olmak üzere üçe ayırmak mümkündür.

Halk edebiyatında ilâhi, nefes, **nutuk*** ve **devriye***lerde, semâiler, bazı tekerlemeler ve türkülerde, mâni ve ninnilerde, ağıt ve nasihatlarda Allah lafzıyla birlikte Cenâb-ı Hakk'ın diğer isim ve sıfatları yer almış, O'nun yücelik ve kudreti konu edilmiştir (geniş bilgi için bk. HALK EDEBİYATI).

Divan edebiyatında ise Cenâb-ı Hak'la doğrudan ilgili olarak müstakil nevilere mevcuttur. Allah'ın âyet ve hadislerde yer alan isimleriyle tanınması, bilinmesi, bunlarla anılması (zikir), yine bunlarla övülüp yüceltilmesi ve bu isimlerin ihtiva ettiği engin ilâhî rahmet ve muhabbeti vesile kılarak O'na dua ve niyaz edilmesinin gereği ve fazileti hem naslarda yer almış, hem de bu husus Hz. Peygamber'den, hatta daha önceki peygamberlerden itibaren Allah'ın sâlih kullarınca uygulanmıştır. Bu sebeple bilhassa Türk edebiyatında, kısmen de Fars edebiyatında esmâ-i hüsnâ etrafında birçok eser kaleme alınmıştır (geniş bilgi için bk. ESMÂ-i HÜSNÂ). Ayrıca tevhid, münâcât, ilâhi, zikir, tesbih ve şathiye* gibi müstakil nevilere yanında Türk edebiyatının manzum-mensur çeşitli örneklerinde Allah ile ilgili pek çok mazmun bulunmaktadır (bk. meselâ ELİF, HÜ, VAHDET).

Tevhid ve münâcâtlar muhtevaları bakımından konu ile doğrudan ilgili eserler

olup bunların bütün edebiyatımızda çok zengin örnekleri vardır. Tevhidler Cenâb-ı Hakk'ın varlığını, birliğini, kudretini, isim ve sıfatlarını anlatan, O'nu övüp yücelten eserlerdir. Muhtevaları bakımından tasavvufî olan ve olmayan diye ikiye ayrılan tevhidler umumiyetle Allah'a hitap şeklinde, bazan da tahkiye üslûbunda genellikle kaside, terkibibend, terciibend, mesnevi ve gazel tarzında yazılmıştır. Klasik tertibe riayet edilerek düzenlenen divanların baş taraflarında önce tevhid, sonra münâcât yer alır. Mesnevilerle diğer manzum-mensur birçok eserde rastlanan bu türün en meşhur örnekleri arasında, XV. yüzyıl şairlerinden Şeyh'nin manzumesi zikredilebilir. Fuzûlî, Niyâzî-i Mısıfî, Seyyid Nizamoğlu, Nâbî, Yenişehirli Avni'nin tevhidleri de başarılı örneklerdir. Ayrıca Sinan Paşa'nın nesir ve nazımla karışık olarak kaleme aldığı *Tazarru'nâme*'si, tevhid ve münâcât türleri için nesir alanında en mükemmel eser kabul edilir (geniş bilgi için bk. TEVHİD).

Münâcâtlar ise insanoğlunun aczini idrak ile beşeriyet icabı vâki olan hatalarının bağışlanmasını Allah'tan dileyerek O'na karşı samimi yalvarışlarını içine alan eserlerdir. Birçok şair tarafından işlenen Hz. Mûsâ'nın münâcâtı meşhurdur. Ayrıca Mevlânâ, Yûnus Emre ve Fuzûlî'nin münâcâtları ilk akla gelen örnekler arasındadır (geniş bilgi için bk. MÜNÂCÂT).

Ayrıca bir grup eser daha vardır ki bunlarda sadece Cenâb-ı Hak'la ilgili konular genellikle mesnevi şeklinde, bazan da mensur olarak ele alınıp işlenmiştir. Abdürrahim Karahisârî'nin *Vahdetnâme*'si ile Rüşenî'nin *Kalemnâme*'si bu tür eserlere örnek olarak zikredilebilir.

Yenileşme devri Türk edebiyatında da aynı konular işlenmiştir. Ancak bunlar divan edebiyatı şekilleri içinde ele alındığı halde yeni bir ifade ve üslûpla ortaya konulmuştur. Bu eserler muhteva bakımından geleneksel çerçeveden ve mazmunlardan ayrılarak konular daha serbest bir şekilde ve daha yeni bir takım unsurlarla birlikte işlenmiştir. Âkif Paşa'nın "Adem Kasidesi"yle başlayan bu yeni dönem Şinâsi'nin tahmid, münâcât, ilâhi, tehlil, tevekkül, beyt-i murassa ve müfredinde, Ziyâ Paşa'nın Harâbât mukaddimesindeki tevhidi ile "Sübhâne men tahayyere fî sun'ihî'ukül / Sübhâne men bi-kudrethî' yu'cizü'l-fuhûl" nakaratlı terciibendi ve ayrıca terkibibendin-

de, Abdülhak Hâmid ve Recâizâde Ekrem'in münâcâtlarında, Mehmed Âkif'in tevhidinde en değişik ve güzel örneklerini ortaya koymuştur. Yenileşme devri Türk Edebiyatı sahasında Allah inancının ele alınması ve bunun felsefi bakımdan incelenmesi hususunda iki önemli çalışmayı burada belirtmek gerekir. Abdülhak Hâmid'in şiirleri üzerinde yapılan bu çalışmalardan ilki Rıza Tevfik'in *Abdülhak Hamid ve Mülâhazât-ı Felsefesi* adlı incelemesi, diğeri ise M. Kaya Bilgegil'in *Abdülhak Hâmid'in Şiirlerinde Ledünnî Meselelerden Allah* isimli eseridir.

Sonuç olarak, Türk kültür ve edebiyatında Allah'ın varlığını, birliğini, isim ve sıfatlarını, bunların çeşitli tecellilerini, O'nun yüceliğini ve övgüsünü konu eden çeşitli edebî türler meydana gelmiş ve bu alanda çok zengin örnekler edebiyat tarihindeki müstesna yerini almıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

Yunus Emre Divanı (haz. Faruk K. Timurtaş), Ankara 1986, tür.yer.; Abdurrahim Karahisârî, *Vahdetnâme*, Süleymaniye Ktp., Dügümlü Baba, nr. 384 (ayrıca bk. İsmail E. Erünsal, *Abdurrahim Karahisârî: Hayatı ve Vahdetnâmesi* (mezuniyet tezi, 1970), İÜ Ed. Fak., İÜ Ktp., nr. 6156); Süleyman Çelebi, *Vestilü'n-necât* (Mevlid) (haz. Faruk K. Timurtaş), İstanbul 1972, s. 7; Yazıcıoğlu Mehmed, *Muhammedîye* (haz. Amil Çelebioğlu), İstanbul 1975, III, 717 vd.; IV, 769-770, 803-805; Sinan Paşa, *Tazarru'nâme* (haz. Mertol Tulum), İstanbul 1971; Erzurumlu İbrâhim Hakkı, *Mârifetnâme*, İstanbul 1310, s. 385; Şinâsi, *Müntehâbât-ı Eş'âr (Külliyât I)*, haz. Süheyl Beken, Ankara 1960, s. 3-11; Ziya Paşa, *Harâbât*, İstanbul 1291, Mukaddime; S. Nühzet [Ergun], "Kuşların Hak Virdi", *XVII. Asır Saz Şairlerinden Kâtibî*, İstanbul 1933, s. 26; Ali Nihad Tarlan, *Divan Edebiyatında Tevhidler*, İstanbul 1936, fas. I-IV; M. Kaya Bilgegil, *Abdülhak Hâmid'in Şiirlerinde Ledünnî Meselelerden Allah*, İstanbul 1959; Fevziye Abdullah Tansel, *Tanzimat Devri Edebiyatı'nda Dinî Şiirler*, Ankara 1962; a.mlf., *Servet-i Fünun ve Son Devir Edebiyatı'nda Dinî Şiirler*, Ankara 1962; Abdülbâki Gölpınarlı, *Gülşen-i Raz Şerhi*, İstanbul 1972; *Nesimî Divanı'ndan Seçmeler* (haz. Kemal Edib Kürkçüoğlu), İstanbul 1973, s. 1-7; diğer Tevhid örnekleri için bk. Neclâ Kolcaylı v.dğr., *İslâmî Türk Edebiyatı: Giriş*, İstanbul 1981, s. 135-156, 286-292; Mehmet Kaplan, *Şiir Tahlilleri I: Tanzimattan Cumhuriyete Kadar*, İstanbul 1981, s. 15-36, 44-67; Amil Çelebioğlu, *Türk Ninniler Hazinesi*, İstanbul 1982; a.mlf., "Türk Edebiyatında Manzum Dînî Eserler", *Sükrü Elçin Armağanı*, Ankara 1983, s. 153-166; Rıza Tevfik, *Abdülhak Hâmid ve Mülâhazât-ı Felsefesi* (Haz. Abdullah Uçman), İstanbul 1984; Halil İbrahim Şener, *Türk Edebiyatında Manzum Esmâ'ül-Hüsnalar* (doktora tezi, 1985), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.